04

ТҮРКІТАНУ / №4 ДӘРІС

Отандық және Орталық Азиядағы түркітану мектептері

Ғылыми дәстүрлер · аймақтық бағыттар · интеграция

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор
Авакова Раушангул Амирдиновна

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

ДӘРІСТІҢ МАҚСАТЫ

Қазақстан мен Орталық Азиядағы түркітану мектептерінің қалыптасуын, зерттеу ерекшеліктерін, жетекші ғалымдарын және аймақтық ғылыми ықпалдастықты жүйелі түсіндіру.

ОҚУ НӘТИЖЕЛЕРІ

1. Қазақстандық түркітанудың негізгі кезеңдерін сипаттайды.
2. Отандық ғалымдардың зерттеу бағыттарын ажыратады.
3. Аймақтық мектептердің мамандануын салыстырады.
4. Интеграция және цифрлық зерттеу үрдістерін талдайды.

Дәрістің құрылымы

01 Қазақстан мектебі

Қалыптасуы мен жетекші зерттеушілері

02 Аймақтық мектептер

Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Әзербайжан

03 Ықпалдастық

Академиялар, ортақ жобалар және ғылыми ұйымдар

04 Жаңа әдістер

Корпустар, цифрландыру, пәнаралық талдау

Негізгі бағыт: ұлттық ғылыми дәстүр → мектепаралық салыстыру → бірлескен зерттеу.

Қазақстандық түркітану мектебінің қалыптасуы

Іргетас қалану

1

XX ғ. басы

Ұлттық лингвистика, жазу реформасы, салыстырмалы тіл білімі

Академиялық кеңею

2

XX ғ. ортасы

Диалектология, фразеология, мәтінтану және тарихи зерттеу

Тәуелсіздік кезеңі

3

Қазіргі уақыт

Ғылыми институттар, мұраларды қайта қарау, жаңа зерттеу тәсілдері

Қазақстан мектебі тілтану, әдебиет, археология және тарихи-мәдени мұраның тоғысында дамыды.

Қазақстан мектебінің алғашқы негізін салушылар

01

Ахмет Байтұрсынұлы

ТІЛ БІЛІМІН ЖҮЙЕЛЕУ

Қазақ тіл білімінің грамматикалық негізін қалыптастыруға үлес қосты; араб графикасына негізделген «Төте жазу» реформасын жасады.

02

Құдайберген Жұбанов

САЛЫСТЫРМАЛЫ ҒЫЛЫМИ ТАЛДАУ

Түркі тілдерінің грамматикалық құрылысын, фонетикалық ерекшеліктері мен сингармонизм заңдылықтарын қарастырды.

Екі ғалымның еңбектері ұлттық лингвистикалық мектептің теориялық және әдіснамалық негізін күшейтті.

XX ғасырдағы академиялық бағыттар

Ғалымдар	Зерттеу бағыты	Негізгі ғылыми үлесі
С. Аманжолов	Диалектология және руникалық жазбалар	Тілдік және тарихи деректерді жүйелі талдау
І. Кеңесбаев	Лексикография және фразеология	Қазақ тілінің тұрақты тіркестері мен сөздік қоры
Н. Сауранбаев, Ғ. Мусабаев	Тіл тарихы мен тілдік жүйе	Ұлттық тіл білімі бағыттарын дамыту
Ә. Құрышжанов	Қыпшақ жазба мұрасы	Ортағасырлық қыпшақ тілі ескерткіштерін зерттеу

Бір мектеп аясында тілдің синхронды жүйесі мен тарихи жазба деректер қатар зерттелді.

Тарихи-этнологиялық зерттеу дәстүрі

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН

Археологиялық және фольклорлық мұраны зерттеу

Түркілік тарихи-мәдени кеңістікті пәнаралық тұрғыда тануға жол ашты.

ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ

«Аз и Я» (1975)

Славян-түркі тілдік және мәдени байланыстарын жаңаша қарастырған еңбектің мысалы.

Тілдік материал тарихи-мәдени контекстпен бірлікте қарастырылғанда талдау аясы кеңейеді.

Негіз: №4 дәріс, 1–2-б.

Тәуелсіздік дәуіріндегі ғылыми орталықтар

01

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Тіл тарихы, тарихи лексикология және лингвистикалық зерттеулер.

02

Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

Шығыстық дереккөздер мен түркі өркениетінің жазба мұраларын зерделеу.

03

Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты

Материалдық мәдениет пен тарихи-археологиялық деректерді зерттеу.

Дәріс мәтінінде бұл институттар қазіргі отандық түркітанудың маңызды зерттеу базасы ретінде көрсетілген.

Негіз: №4 дәріс, 1–2-б.

Қазақстандық зерттеулердің қазіргі жалғастығы

Тарихи лексика, көне сөздіктер, руникалық жазба ескерткіштер мен Орхон–Енисей мұрасы

Ә. Қайдар

Этнолингвистикалық және тарихи-тілдік ізденістер

Р. Сыздық

Тарихи тіл мен әдеби тіл мұрасын зерттеу

А. Ғаркавец

Көне жазба мәтіндер мен тілдік деректерді талдау

Т. Қоңыров

Тілдік және тарихи мұраны зерттеу

А. Сейдімбек

Түркілік дүниетаным және мәдени мұра

Ғалымдардың есімдері дәріс мәтінінде қазіргі зерттеу дәстүрінің жалғасы ретінде аталады.

Аймақтық түркітану мектептерінің ерекшелігі

Өзбекстан

Шағатай жазбалары, суфизм әдебиеті, тарихи лексикография

Қырғызстан

«Манас» эпосы, фольклор, Талас руникалық жазбалары

Түркіменстан

Оғыз тілі, Махтұмқұлы мұрасы, ортағасырлық ескерткіштер

Әзербайжан

«Деде Қорқыт», оғыз-қыпшақ байланысы, диалектология

Әзербайжан географиялық тұрғыдан Кавказда орналасады, дәрісте салыстырылатын ірі түркологиялық орталық ретінде берілген.

Өзбекстан түркітану мектебі

ЗЕРТТЕУ БАҒЫТЫ

Шағатай жазба мұралары, суфизм әдебиеті, тарихи лексикография және салыстырмалы-тарихи фонетика.

ОРТАЛЫҚТАР МЕН ҒАЛЫМДАР

01

Ғылыми орталық

Алишер Навои атындағы Тіл және әдебиет институты.

02

Зерттеушілер

А. Боровков, Э. Фазылов, С. Муталлибов.

03

Мәтіндік мұра

Махмұд Қашқаридың сөздігін аудару және зерттеу.

Қырғызстан түркітану мектебі

ЗЕРТТЕУ ӨЗЕГІ

«Манас» эпосы мен фольклортану, Орхон–Енисей және Талас руникалық жазбалары, қырғыз тілінің этимологиясы.

ҒЫЛЫМҒА ҮЛЕС ҚОСҚАНДАР

01 **Ұлттық академия**

Қырғыз Ұлттық ғылым академиясы

02 **Лингвистер**

И. Арабаев, К. Тыныстанов, Б. Юнусалиев, Қ. Карасаев

03 **Руникалық деректер**

Ч. Джумагулов – Талас жазбаларын зерттеу

Оғыз тілдік-мәдени кеңістігінің мектептері

Түркіменстан

ҒЫЛЫМИ БАҒЫТ

Оғыз тобы тілдерінің тарихы

ЖАЗБА МҰРАСЫ

Махтұмқұлы Фраги мұрасы, ортағасырлық оғыз ескерткіштері

М. Язлыев, Б. Каррыев, С. Атаниязов

Әзербайжан

ҒЫЛЫМИ БАҒЫТ

Оғыз-қыпшақ тілдік байланыстары

ЖАЗБА МҰРАСЫ

«Деде Қорқыт» эпосы, салыстырмалы грамматика

Б. Чобан-заде, М. Гусейнзаде, А. Ахундов

Баку – 1926 жылғы I Бүкілодақтық түркологиялық съез өткен тарихи ғылыми орталық.

САЛЫСТЫРМАЛЫ КЕСТЕ

Ұлттық мектептерді салыстыру

Мектеп	Басты нысан	Мәтіндік / мәдени дерек
Қазақстан	Тіл тарихы, мәтінтану, мәдени мұра	Орхон–Енисей, қыпшақ мұрасы, этнография
Өзбекстан	Шағатай филологиясы, лексикография	Шағатай жазбалары, суфизм әдебиеті
Қырғызстан	Фольклортану және этимология	«Манас», Талас руникалық жазбалары
Түркіменстан	Оғыз тілдері тарихы	Махтұмқұлы мұрасы, оғыз жазбалары
Әзербайжан	Оғыз-қыпшақ байланысы, диалектология	«Деде Қорқыт», түркологиялық съезд дәстүрі

Кесте оқу мақсатында №4 дәрістегі жетекші зерттеу бағыттарын жинақтайды.

Аймақтық ғылыми интеграция

01

Халықаралық Түркі академиясы

Ортақ ғылыми-зерттеу жобалары

«Түркі тарихы», «Түркі әдебиеті», «Ортақ география» және экспедициялар

02

ТҮРКСОЙ

Мәдени ынтымақтастық

Материалдық емес мұраны сақтау және мәдени ықпалдастық

03

Түркі мемлекеттері ұйымы

Елдер арасындағы үйлестіру

Ортақ әліпби мен терминологиялық стандарттарды талқылау

Номгон алқабындағы Құтлық қаған кешені – дәрісте келтірілген бірлескен экспедиция мысалы.

Заманауи түркітанудың ғылыми бағыттары

ТІЛ

Корпустық лингвистика

Түркі тілдерінің ұлттық электронды корпустарын құру және талдау.

ДЕРЕК

Цифрлық мұра

Жазбаларды 3D модельдеу, цифрлық қор жасау, Юникод стандарттау.

ТАРИХ

Палеогенетика мен археология

Тарихи мәтіндер мен ежелгі ДНҚ деректерін пәнаралық салыстыру.

Цифрлық технологиялар тарихи жазбаларды сақтаумен қатар, жаңа зерттеу сұрақтарын қоюға мүмкіндік береді.

Түркі мұрасын зерттеудің ортақ моделі

1

Дерек

Қолжазба, жазу, этнографиялық материал

2

Саралау

Тілдік, тарихи, филологиялық талдау

3

Цифрландыру

Корпус, деректер базасы, 3D және стандарттау

4

Ықпалдастыру

Ғылыми мектептер, ортақ жобалар

Кешенді зерттеу жазба ескерткіштен басталып, ғылыми қауымдастыққа қолжетімді дерекке ұласады.

Қорытынды: ортақ мұра және әртүрлі ғылыми дәстүр

1

Ұлттық ғылыми мектеп

Қазақстандық түркітану лингвистика, мәтінтану, тарих және мәдениеттану аясында қалыптасты.

2

Аймақтық ерекшелік

Әр мектеп тарихи мұрасының сипатына қарай дербес зерттеу басымдықтарын дамытты.

3

Ортақ академиялық кеңістік

Халықаралық институттар мен жобалар ортақ деректерді зерттеуді үйлестіреді.

4

Болашақ бағыты

Корпустық зерттеу, цифрлық мұра және пәнаралық әдістер өзектілігін арттыруда.

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

1. Қазақстандық түркітану мектебі қандай тарихи кезеңдерде қалыптасты?
2. А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың ғылыми үлесін қалай ажыратуға болады?
3. Өзбекстан және Қырғызстан мектептерінің басты нысандары қандай?
4. Түркіменстан мен Әзербайжан мектептерінің ортақ және ерекше жақтары неде?
5. Халықаралық Түркі академиясының аймақтық ынтымақтастықтағы рөлі қандай?
6. Корпустық лингвистика мен 3D цифрландыру түркологияға не береді?

Сұрақтарды жұптық талқылау немесе қысқаша жазбаша жауап беру үшін қолдануға болады.

Пайдаланылған дереккөздер

01 № 4 дәріс. «Отандық және Орталық Азиядағы түркітану мектептері».

02 Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в СССР. Дооктябрьский и советский периоды. – М.: Наука, 1972. – 271 с.

03 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.

04 Аманжолов А. С. Қазақ түркітануының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 192 б.

05 Баскаков Н. А. Тюркские языки. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 246 с.

06 Сыздықов Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғғ.). – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.